
UDK 1 Wittgenstein L.

2-1

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 19. XI. 2010.

IVICA MUSIĆ – MATE PENAVAL

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

(ne)RELIGIOZNI WITTGENSTEIN

Sažetak

Ovim se člankom nastoji baciti novo svjetlo na osobu i djelo Ludwiga Wittgensteina, poznatoga austrijskog mislitelja, po mnogima jednoga od najvećih suvremenih filozofa. U znanstvenome svijetu njega se obično percipira kao prethodnika logičkoga pozitivizma, odnosno jednoga od osnivača analitičke filozofije pa se pretpostavlja kako je on, poput većine filozofa spomenutoga pravca, religiju smatrao besmislenom ili o njoj uopće nije govorio. Nasuprot takvoj predodžbi u ovome se radu argumentirano pokazuje kako je čitav njegov život bio prožet religioznim impulsom i bitno mu zacrtavao smjer. Iako nije bio pripadnik nijedne religijske zajednice, Wittgenstein je svim problemima pristupao s vjerskoga zrenika. O tome se govori u članku koji je podijeljen u tri tematske cjeline. U prvoj se predočuje religiozna pozadina Wittgensteinova života, u drugoj se iznose njegovi stavovi o religiji, a u trećoj se razmatraju mišljenja nekih priznatih filozofa vezanih za ovu problematiku.

Ključne riječi: *filozofija, religija, Culture and Value, etički rigorizam, mistični doživljaj, oblik života, Bog.*

Uvod

Za preteču logičkoga pozitivizma, jednoga od osnivača analitičke filozofije i onoga koji je metafiziku smatrao besmislenom zadnje što bi se moglo vezati jest duboka religioznost. Čitajući Wittgensteinov *Tractatus*, u kojemu religiju svrstava u ono što se ne može izreći, neki će kategorički ustvrditi kako je svaki govor o filozofovoj religioznosti u najmanju ruku čisti promašaj te kako se prije može govoriti o njegovoj nereligioznosti ili ateizmu. No promotri li se ova problematika u širem kontekstu, u obzoru Wittgensteinova života i njegovih kasnijih stavova, pokazat će se da je takva predodžba posve neutemeljena, štoviše pogrešna. Naime način njegova života, odnos prema najvitalnijim egzistencijalnim pitanjima, njegova skromnost, štedljivost, krajnja etička istinoljubivost te okrenutost asketskomu i mističnomu govori u prilog tvrdnji kako je riječ o vrlo produhovljenoj osobi koja je religiju smatrala oblikom života što se ne da kritizirati iz neke druge životne perspektive.

1. Pozadina Wittgensteinove filozofije

Mnogi su povjesničari filozofije mišljenja kako život filozofâ nema osobita utjecaja na njihovo učenje te naglasak stavljaju samo na spekulativni dio posvema zanemarujući sve što je u njihovu životu individualno i osobno. Takav je stav spojen s uvjerenjem da se povijest filozofije kreće pravocrtno, progresivno, kao što je slučaj sa znanosti, i da je filozofija put kojim se duh znanosti kreće prema istini.¹ No ima i onih koji izražava-

1 Ovakav stav susreće se već u djelu Dietricha Tiedemanna *Duh spekulativne filozofije* (1791.-1797.), u kojemu je „puko navođenje podataka o životu pojedinoga filozofa“ sveden na najmanju moguću mjeru, a naglasak se stavlja na spekulativni duh filozofije koji se može sustavno izraziti. Ta je ideja prisutna i u djelu Gottlieba Tennemana *Povijest filozofije* (1789.-1819.). I Tiedemann i Tenneman duboko su utjecali na Hegelova *Predavanja iz povijesti filozofije* (1833.-1836.). „Za Hegela nema ništa manje filozofski značajno od spoznaje kako je neki filozof živio i umro, kakvi su mu bili stavovi, navike ili ugled. Filozofiju on definira kao ‘svoje vrijeme obuhvaćeno u mislima’. Ono što se u filozofiji artikulira stoga je cjelokupni grčki ili srednjovjekovni svijet ili pak neki drugi. Štoviše, prema Hegelu prethodna povijest filozofije nije toliko povijest pogrešaka, nego napredovanje u razotkrivanju biti istine, istine koja svoj cjelovit izraz zadobiva (gle iznenađenja!) u Hegelovu djelu. Iako se Hegelova koncepcija povijesti filozofije često nalazila na udaru, od Marxa i Kierkegarda pa sve do danas, to je još uvijek obrazac prema kojem se povijest filozofije i dalje ispisuje. Filozofija je dosto-

vaju duboku sumnju prema tezi da je duh filozofije moguće odvojiti od tijela filozofa i skepsu prema uvjerenju kako filozofija napreduje slično znanosti. Za njih je to arogantan stav koji nije sposoban razmotriti filozofa kao biće od krvi i mesa te je neprijateljski nastrojen prema njegovoj individualnosti, tjelesnoj opstojnosti i smrtnosti. To pak naposljetku dovodi do izobličivanja prošlosti i svojevrsnoga krivotvorenja povijesti filozofije.²

Držeći da je zanemarivanje životnih zadanosti nekoga filozofa latentna opasnost koja može dovesti do pogrešne interpretacije pojedinih njegovih stavova ili učenja u cjelini, u ovome se radu nastoji umaći toj zamci te se pridaje odgovarajuća važnost konkretnim životnim okolnostima koje su zasigurno imale velik utjecaj na oblikovanje Wittgensteinova stava prema religiji.

1.1. Podrijetlo i rana mladost L. Wittgensteina

Wittgensteinov otac, od kojega je filozof naslijedio strogi asketski duh, bio je neobična osoba. Godine 1864. bio je prisiljen napustiti gimnaziju zbog jednoga spisa o besmrtnosti duše. Poslije se bavio proizvodnjom čelika. Bio je vrlo vješt u transakcijama što je njegovoj obitelji priskrbilo status jedne od najbogatijih austrijskih obitelji.³ Nakon rođenja (1889.) dječak Ludwig kršten je u Katoličkoj crkvi kao i ostala njegova braća i sestre. Katolički se odgoj međutim ograničio na redoviti vjeronauk i pripremu za prvu pričest i krizmu.⁴

Godine 1906. Wittgenstein je maturirao na bečkoj realnoj gimnaziji. Za gimnazijskih dana ljeta je provodio na obiteljskome imanju Hochreit. Tu se upuštao u dubokoumne razgovore sa sestrom Margarethe. Za te će razgovore kasnije reći da su u njemu ugasili djetinju vjeru.

janstvena povorka ideja koje koračaju od Istoka do Zapada, od Grka do 'nas Europljana' ili 'nas Amerikanaca.' SIMON CRITCHLEY, *Knjiga mrtvih filozofa*, prev. Tonči Valentić, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010., str. 34-35.

2 Usp. *isto*, str. 36-37.

3 Usp. WILHELM BAUM, *Ludwig Wittgenstein između mistike i logike*, prev. Ksenija Premur, Naklada Lara, Zagreb, 2006., str. 11.

4 Usp. IVAN MACAN, „Je li Ludwig Wittgenstein bio religiozan“, *Obnovljeni život*, Zagreb, god. LIV (2001.), br. 4, str. 504.

Čitav mu je život obilježen etičkim rigorizmom koji je naslijedio od bečkoga filozofa Otta Weinigera, autora djela *Spol i karakter*. U tome djelu pisac žene predstavlja kudikamo nevrjednijim bićima od muškaraca te naglašava nenadvladivu razliku između spolova. Po njemu žene uopće nemaju dušu te nikako ne mogu doseći genijalnost. Muškarac pak koji dotakne ženu gubi svoj duh. Apsolutna seksualna suzdržljivost uvjet je duhovnoga razvoja i genijalnoga stvaralaštva. Wittgenstein će kasnije reći kako je kao dijete uvijek bio nesretan zato što je ovu knjigu pročitao već sa četrnaest godina. Nema dakle sumnje da je Weiniger odlučujuće utjecao na njegovu moralnu rigidnost, kulturni pesimizam i stav prema samoubojstvu. (U mladosti je često dolazio u iskušenje poći Weinigerovim putem; ovaj je naime počinio samoubojstvo u dvadeset trećoj godini života.)⁵

U dobi od dvadeset jedne godine Wittgenstein doživljava nešto što će obilježiti čitav njegov život. Naime u Beču posjećuje kazališnu predstavu *Sastavljači križaljka* (*Die Kreuzelschreiber*) autora Ludwiga Anzengruber. Glavni je lik čudak koji živi kao čarobnjak i seoski filozof na veleposjedničkom imanju ne osvrćući se ni na kakve važeće norme. Nakon teške bolesti, napušten od svih, dobiva nadahnuće, neki unutarnji glas koji mu govori: „Ti pripadaš svemu i sve pripada tebi. Ništa ti se ne može dogoditi.“ Wittgenstein ovo doživljava kao mistični događaj koji mu otvara nove religiozne perspektive. Od toga se trenutka osjeća apsolutno sigurnim pred sudbinom i potpuno neovisnim o vanjskim okolnostima. Ta nova vjera može se označiti vjerom bez riječi; korijen joj je u mističnome doživljaju, a ne u intelektualnome uvidu. Wittgenstein će izjaviti kako je osjećao kao da mu je koprena pala s očiju te kako mu je to pomoglo sazrijeti i zauzeti ravnodušan stav prema bogatstvu svoga oca. Od tada mu sve stvari ovoga svijeta više ništa nisu značile; rođen je filozof.⁶

5 Usp. W. BAUM, *n. dj.*, str. 15.

6 Usp. *isto*, str. 21-22.

1.2. Od Cambridgea do objavljivanja *Tractatusa*

Nakon studija aeronautike u Manchesteru i susreta s Fregeom, koji mu savjetuje da studira kod Russella, mladi Wittgenstein odlazi na Cambridge gdje upisuje studij filozofije. Na Cambridgeu se susreće s Russellom koji u pismu svojoj prijateljici o njemu kaže: „Uvjeren sam da je moj njemački inženjer sulud. Smatra da nije moguće spoznati ništa empirijsko. Primorao sam ga da prizna da u sobi nema nikakvoga nosoroga, ali je on to odbio učiniti.“⁷ Neko su vrijeme Russell i Wittgenstein bili vrlo prisni, no kasnije se sve više udaljuju. Između ostaloga Wittgensteinu je smetala Russellova šaljiva kritika religije.

Za vrijeme boravka na Cambridgeu Wittgenstein čita ruske realiste, napose Tolstoja i Dostojevskoga, a velik utjecaj na njega ostavlja i djelo Williama Jamesa *Različitost religijskoga iskustva*. James u tome djelu brani postavku kako je mistika drukčiji i viši oblik spoznaje Boga. Iako je bio pozitivist, kao duboko religiozna osoba James je pokušavao obraniti religiju od pretjeranoga pozitivizma. Tvrdio je kako se religija može valjano iskazati nasuprot znanosti jer je ne treba znanstveno dokazivati. Mistični doživljaj Boga čovjeku ulijeva osjećaj sigurnosti i uvjerenje da mu se ništa ne može dogoditi. U spomenutoj knjizi James se bavi misliteljima koji su znatno utjecali i na Wittgensteina, primjerice Augustinom, Kierkegaardom, Angelom Silesiusom ili Ivanom od Križa. Sredinom 1912. godine Wittgenstein piše Russellu kako mu ova knjiga znači mnogo, iako nije dovoljan razlog da postane svećenikom, ali mu pomaže na putu usavršavanja, osobito pri oslobađanju od zabrinutosti.⁸

Nakon izbijanja Prvoga svjetskog rata Wittgenstein se dobrovoljno prijavljuje u vojsku (u rujnu 1914.). Potaknut Tolstojevim djelom *Kratko tumačenje evanđelja*, u tajni dnevnik zapisuje: „Uvijek iznova u duhu ponavljam Tolstojeve riječi: ‘Čovjek je bez snage po mesu, ali je slobodan po duhu.’ Možda u meni ima nešto duha. Ne bojim se da ću biti ustrijeljen, nego se bojim da svoju dužnost neću ispuniti kako valja. Neka mi Bog dadne snagu! Amen, amen, amen.“⁹

7 *Isto*, str. 24.

8 *Usp. isto*, str. 29.

9 *Isto*, str. 37.

Wittgensteina nadahnjuje i Dostojevski, pogotovo odlomak iz *Braće Karamazovih* u kojemu Aljoša govori kako je svatko odgovoran za svakoga u svakome smislu, a pogotovo on. Na majčino pitanje kako to da je on odgovoran za sve druge više negoli ostali (jer postoje ubojice i lopovi, a on nije počinio nikakav strašan zločin), Aljoša odgovara kako je u biti svatko odgovoran za svakoga i sve. Ne zna kako to objasniti, ali to osjeća tako snažno da ga ta spoznaja boli.¹⁰

U tome razdoblju Wittgenstein čita i Nietzschea čiji ga stav o kršćanstvu duboko pogađa. Pita se kako netko može ismijavati kršćanstvo koje je zasigurno jedini pouzdani put k sreći.¹¹ Potom postavlja upit što znamo o Bogu i u čemu je smisao života. Znamo da u svijetu ima nešto problematično što nazivamo njegovim smislom, da taj smisao nije u svijetu nego izvan njega, da su dobro i zlo povezani sa svijetom. Smisao života i svijeta možemo nazvati Bogom, što korespondira s usporedbom o Bogu kao Ocu. Molitva je misao o smislu života. Kasnije Wittgenstein piše kako vjerovati u Boga znači razumjeti pitanje o smislu života, uvidjeti da s činjenicama svijeta još nije sve svršeno, uvidjeti da život ima smisla.¹²

1.3. Wittgensteinov kasniji život

Za vrijeme zarobljeništva u Italiji Wittgenstein je svomu prijatelju u logoru rekao da bi želio postati svećenikom. Međutim, budući da nije imao volje upisati studij teologije koji je trajao četiri godine, odlučio je postati učiteljem za što mu je po tadanjemu obrazovnom sustavu trebala samo godina studija. Govorio je da tako najbolje može djeci približiti evanđelje. No kao odgojitelj znao je pokazati i lošiju stranu svoje osobnosti. Naime događalo mu se da bi neke svoje učenike udario, povukao za uši ili kosu. Zbog takvih je ispada čak dospio i na sud. Mnogo godina kasnije za božićnih je blagdana postavio sebi zadatak otići i ispričati se svima koje je uvrijedio, osobito učenicima prema kojima je bio grub. Poslije te svojevrsne opće ispovijedi u dnevnik je zapisao kako ga je ta

10 Usp. BOB PLANT, „The Wretchedness of belief: Wittgenstein on Guilt, Religion and Recompense“, *The Journal of Religious ethics*, Wiley-Blackwell, vol. 32 (2004.), br. 3, str. 473.

11 Usp. W. BAUM, *n. dj.*, str. 38.

12 Usp. *isto*, str. 45-46.

ispovijed uz Božju pomoć dovela u bistru vodu, u bolji odnos prema ljudima i u veću životnu ozbiljnost.¹³

Iz vremena njegova učiteljavanja vrijedi spomenuti i zgodu kada je jednom s djecom bio na izletu. Dok su se vraćali, pao je mrak. On je hodao od djeteta do djeteta i svakomu govorio: „Bojiš se? Ako je tako, samo moraš misliti na Boga.“¹⁴

Kasnije dolazi u kontakt s Moritzom Schlickom, idejnim osnivačem Bečkoga kruga. Održavali su dobre odnose, ali se nikako nisu slagali oko pitanja vezanih za religiju. Bili su suglasni oko toga da vjerski nauci ne sadrže ništa teorijsko. Ali se Wittgenstein nije slagao sa stavom da je religija nešto što pripada djetinjstvu čovječanstva i da će u vrijeme kulturnoga razvoja potpuno iščeznuti. Na Schlickovu ideju kako postoje dva tumačenja dobra – plitko, koje kaže kako je dobro dobro zato što tako Bog želi, i duboko, koje kaže da Bog želi dobro jer je ono dobro – Wittgenstein odgovara kako su sva daljnja pitanja suvišna ako je dobro ono što Bog nalaže. U tome slučaju govor o religiji nije važan. To je samo jurišanje na granice jezika.¹⁵

Iako nije pripadao nijednoj poznatoj religiji, Wittgenstein je svaki problem promatrao iz vjerske perspektive. Kršćansku je simboliku smatrao čudesnom jer je samo iz nje dopušteno izgraditi filozofski sustav. Zanimljivo je i njegovo mišljenje o Kierkegaardu kojega je smatrao najvećim filozofom XIX. stoljeća i o kojemu je govorio kao o svecu. Jednom je pak prilikom svomu prijatelju Druryju rekao da njih dvojica, ako žele živjeti religioznim životom, ne bi smjela mnogo pričati o religiji nego bi trebala drukčije živjeti: „Mislim da ćeš samo ako pokušaš biti dobar i pomagati drugim ljudima na kraju naći put do Boga.“¹⁶

Kada je Wittgenstein umro, njegovi su prijatelji bili u nedoumici treba li ga pokopati po obredima Katoličke crkve. Tada se njegov prijatelj Drury prisjetio kako je filozof jednom rekao da se nada kako će se njegovi katolički prijatelji nakon njegove smrti moliti za njega. Također je pripovijedao kako je i Tolstoj, koji je bio oštar kritičar Crkve, dao poko-

13 Usp. ANTE VUČKOVIĆ, *Imena i Riječ*, Svjetlo riječi, Sarajevo – Zagreb, 2009., str. 17-19.

14 Usp. W. BAUM, *n. dj.*, str. 72-73.

15 Usp. *isto*, str. 86-87.

16 Usp. B. PLANT, *n. dj.*, str. 464.

pati svoga brata po crkvenim obredima. Tako je Wittgenstein pokopan na groblju St. Giles po katoličkim obredima 1. svibnja 1951.¹⁷

Njegov učenik i prijatelj Norman Malcolm piše da Wittgenstein nije prihvaćao nijednu službenu vjeru niti je bio pobožan u tradicionalnome smislu. Ali u njemu je ležala mogućnost religije. Na nju je gledao kao na oblik života (pojam često rabljen u *Istraživanjima*) u kojemu nije sudjelovao, ali prema kojemu je gajio veliko sklonost i koji ga je iznimno zanimao. Malcolm navodi i jedan Wittgensteinov stav o katolicima: govorio je kako se ne bi mogao natjerati da vjeruje sve što oni vjeruju. No Malcolm nikad nije bilo do kraja jasno je li to bila kritika katoličanstva ili priznanje nekoga Wittgensteinova unutarnjega nedostatka. Držao je da je ova druga interpretacija bliža istini.¹⁸

2. Pitanje religije u Wittgensteinovim djelima

2.1. Stavovi o religiji u *Tractatusu*

Wittgensteinov *Tractatus logico-philosophicus* knjiga je koja je zasigurno izazvala mnogo kontroverzâ i dobila onoliko tumačenja koliko ju je osoba pročitalo. Iako je iz samoga djela teško odgonetnuti Wittgensteinove namjere, iz nekih drugih tekstova, kao što su njegovi dnevници pisani usporedo s *Tractatusom*, vidljivo je što je njime kanio postići. S jedne je strane, poput pozitivista, želio ukazati na ono što je moguće izreći, odnosno što je moguće iskustveno provjeriti. To ga, iako protiv njegove volje, određuje kao prethodnika novopozitivizma Bečkoga kruga koji se kasnije na njega pozivao. S druge pak strane, u stilu W. Jamesa, nastojao je ukazati na vrijednost područja koje čovjek ne može doseći pozitivnim iskustvom.¹⁹

Wittgenstein počinje knjigu izjavama:

„1. Svijet je sve što je slučaj.

1.1 Svijet je cjelokupnost činjenica, a ne stvari.

17 Usp. W. BAUM, *n. dj.*, str. 108.

18 Usp. WILLIAM DONALD HUDSON, *Ludwig Wittgenstein, The bearing of his philosophy upon religious belief*, Lutterworth press, London, 1968., str. 6-8.

19 Usp. W. BAUM, *n. dj.*, str. 41-42.

1.11 Svijet je određen činjenicama i time što su to sve činjenice.“²⁰

Čitavo djelo trebalo bi promatrati u svjetlu ovih rečenica koje su svojevrsan misaoni okvir u kojemu se odvija Wittgensteinova refleksija. To bi trebalo imati na umu i kada se pročita da je svijet potpuno indiferentan za ono Više, odnosno da se Bog ne objavljuje u svijetu.²¹ Tu izjavu ne bi trebalo shvatiti deistički, nego ju valja tumačiti u surječju Wittgensteinova istinskoga poimanja svijeta, onako kako ga definira na početku: svijet je skup činjenica. S toga gledišta navedena rečenica dobiva posve novi smisao: želi se naglasiti činjenica da se o Bogu ne može i ne treba znanstveno govoriti jer Bog pripada području onoga neizrecivoga.²²

Wilhelm Baum mišljenja je kako je *Tractatus* suvremena inačica negativne teologije koja utire put prema Bogu „otimajući“ transcendenciju iz područja izrecivoga. S tim u vezi navodi Wittgensteinovu izjavu iz pisma izdavaču Ludwigu von Fickeru: knjiga je etičke prirode i sastoji se od dvaju dijelova – od onoga što je pred čitateljem i svega onoga što nije napisano. Upravo taj drugi dio Wittgenstein smatra posebno važnim.

Budući da smatra kako ga treba strogo ograničiti, Wittgenstein u *Tractatusu* etičko ograničuje iz unutrašnjosti. Ono o čemu brojni trabunjaju on je, prema vlastitim riječima, utemeljio tako što je o tome šutio.²³ Kao dopuna ovom mogao bi se uzeti stav 6.4312 iz *Tractatusa*:

Vremenska besmrtnost čovjekove duše, to jest dakle njen vječni dalji život i poslije smrti, ne samo što nije ni na koji način zajamčen, nego prije svega ta pretpostavka uopće ne pruža ono što se njome uvijek htjelo postići. Ta zar se rješava neka zagonetka time što živim vječno? Nije li taj vječni život isto tako zagonetan kao i sadašnji? Rješenje zagonetke života u prostoru i vremenu leži izvan prostora i vremena. (Nisu zakoni prirodne nauke ono što treba riješiti).²⁴

20 LUDWIG WITTGENSTEIN, *Tractatus logico-philosophicus*, prev. Gajo Petrović, Veselin Masleša –Svjetlost, Sarajevo, 1987., str. 27.

21 *Isto*, str. 187.

22 Usp. W. D. HUDSON, *n. dj.*, str. 27.

23 Usp. W. BAUM, *n. dj.*, str. 50.

24 L. WITTGENSTEIN, *n. dj.*, str. 187.

Ovaj stavak nesumnjivo potkrjepljuje Baumovo mišljenje jer njime Wittgenstein želi reći kako doista malo znamo o Bogu i o duši te kako je riječ o vječnoj zagonetci.

2.2. Predavanja o religioznome vjerovanju

Predavanja o religioznome vjerovanju Wittgenstein je održao godine 1938. uskomu krugu svojih učenika na Cambridgeu, a djelo s istim naslovom nastalo je objavljivanjem bilježaka nastalih za vrijeme predavanja.

Predavanja počinju rečenicom jednoga austrijskoga generala: „Mislit ću na tebe poslije smrti ako to bude moguće.“ Odmah potom filozof izjavljuje kako zna za dvije grupe ljudi: jednu koja misli da je ovo besmislica i za drugu koja ne misli tako.²⁵ Ako bi netko vjerovao u Sudnji dan, piše dalje Wittgenstein, i pitao me vjerujem li i ja, odgovorio bih mu da nisam siguran i tu nastaje dubok jaz između nas. Ako bi, uzevši drugi primjer, netko rekao da je iznad nas njemački zrakoplov, a ja mu odgovorio da nisam siguran, prilično bismo se složili oko toga.

Ovime Wittgenstein želi naglasiti da u prvome slučaju nije riječ o slaganju ili neslaganju, nego o razmišljanju o potpuno drugim stvarnostima, odnosno o kretanju na različitim područjima. Ako pitamo čovjeka zašto vjeruje, on će vjerojatno reći da ima dokaz. Ali to što on ima moglo bi se nazvati nepokolebljivom vjerom koja se pokazuje u načinu na koji on upravlja svojim životom. U tome smislu riječ je o najčvršćemu vjerovanju jer je čovjek zbog njega spreman riskirati kudikamo više nego što bi riskirao zbog nečega što je znatno utemeljenije. Vjerovanje nije slično drugim duševnim stanjima.²⁶

U religioznome diskursu ključne se riječi rabe u posve drukčijemu značenju negoli u znanstvenome. Riječ „Bog“ jedna je od onih koje najranije naučimo. Rabimo ju kao da predstavlja neku osobu. Ali i kada bi nam pokazali sva bića, rekli bismo da ne razumijemo što ta riječ znači. Zapravo smo naučili što ona ne znači i samo se u tome smislu može reći da smo razumjeli. Moglo bi se reći: što god vjerovanje u Boga jest, ono

25 L. WITTGENSTEIN, *Predavanja i razgovori o estetici, psihologiji i religioznome vjerovanju*, prir. Cyril Barrett, prev. Andrej Jarnić, Clio, Beograd, 2008., str. 65.

26 Usp. *isto*, str. 65-69.

ne može biti vjerovanje u nešto što može biti provjereno ili za što možemo pronaći sredstva za provjeravanje.²⁷

2.3. Filozofijska istraživanja

U svojim *Istraživanjima* Wittgenstein za predodžbe o religiji i etici kaže kako nisu produžetci mišljenja, uobičajenoga na drugim područjima, nego počivaju same u sebi. Filozof ih proglašava oblicima života koje s gledišta drugih oblika nije moguće podvrći kritici.²⁸ Budući da je religija oblik života, ona nije oblik znanosti. Religijski jezik tako čini vlastitu jezičnu igru; budući da nitko nema pravo korigirati jednu jezičnu igru drugom, pokušaji Bečkoga kruga bili su uzaludni.²⁹

2.4. Bilješke iz djela *Culture and Value*

Djelo *Culture and Value* izbor je iz Wittgensteinovih bilježaka o raznim temama kao što su religija, etika, kultura, a odabrao ih je i objavio Wittgensteinov učenik i jedan od upravitelja njegove ostavštine Georg Henryk von Wright. Tako u nizu zabilježaka nalazimo Wittgensteinova pitanja: Kako bismo se trebali osjećati kada nikada ne bismo čuli za Krista? Bismo li se trebali osjećati kao da smo ostavljeni u mraku? Zar to nije isti osjećaj kao osjećaj djeteta koje zna da je samo u prostoriji? Na kraju zaključuje da je korijen religioznoga ludila u nereligioznosti.³⁰

U nastavku stoji kako kršćanstvo nije doktrina, nikakva teorija o nečemu što se dogodilo i što će se dogoditi s ljudskom dušom, nego samo opis nečega što se stvarno događa u ljudskome životu. Ako se neki stavovi prikažu kao dogme koje su vezane za mišljenje (ne u smislu da je mišljenje određeno nego da je izražavanje mišljenja potpuno kontrolirano), to će onda imati vrlo ozbiljne posljedice. Ljudi će naime živjeti pod apsolutnom tiranijom iako ne će moći reći da nisu slobodni. Wittgenstein tvrdi kako je s Katoličkom crkvom slično stanje. Naime dogma se

²⁷ Usp. *isto*, str. 71-72.

²⁸ Usp. W. BAUM, *n. dj.*, str. 89.

²⁹ Usp. *isto*, str. 104.

³⁰ Usp. L. WITTGENSTEIN, *Culture and Value: A selection from the posthumous remains*, Blackwell Publishers Ltd., Oxford, 1980., str. 15.

iskazuje u obliku tvrdnje koja je neoboriva i s kojom se svi stavovi mogu uskladiti. To nije zid koji postavlja granice vjerovanju; više je to neka vrsta kočnice, uteg pričvršćen za nogu što ograničuje slobodu kretanja. Tako dogme postaju neosporive.³¹

Za Wittgensteina kršćanstvo nije utemeljeno na povijesnoj istini nego predstavlja (povijesnu) priču koja kaže: Sad vjerujte! Ali ne vjerujte onom vjerom kojom vjerujete povijesnom izvješću; vjerujte u dobro i u zlo; neka vam to bude cilj života. Ovdje je predstavljena poruka; ne postupajte s njom kao s drugim povijesnim porukama; nađite joj posebno mjesto u životu; u tome nema nikakva paradoksa. Ako bi se povijesna izvješća iz evanđelja i pokazali pogrješnima, to ne bi smjelo ostaviti utjecaja na vjeru jer nema nikakve veze s „općim istinama uma“.³²

Wittgenstein se pita što čovjeka tjera da vjeruje u Kristovo uskrsnuće. Ako on nije uskrsnuo, onda je mrtav kao i svi ostali koji su umrli i ne može nam pomoći. On je bio učitelj, a sada kada ga nema mi smo poput siročadi koja se mora snaći sama. Kao da smo u paklu, isključeni od raja o kojemu možemo samo sanjati. Ali ako uistinu želimo biti otkupljeni, za to nam treba nešto više od mudrosti, snova i razmišljanja; za to nam treba vjera. A vjera je vjera u ono što treba momu srcu i duši, ne momu razumu. Jer moja duša mora biti otkupljena, ne moj razum.³³

Filozof Stari zavjet shvaća kao tijelo bez glave; Novi je zavjet glava, a poslanice su svojevrсна kruna. Kada bi Stari zavjet bio sam, nedostajalo bi mu ono glavno, ispunjenje svih nada židovskoga naroda. Ovo ispunjenje dolazi s Novim zavjetom. Ali Wittgenstein naglašava da s glavom nužno ne ide i kruna. Osim toga on na više mjesta kritizira kasnije poslanice navodeći kako je u njima izgubljena skromnost koja je postojala dok je Isus još bio živ.³⁴

Za Božju se bit kaže da jamči Božje postojanje. To je za Wittgensteina posve pogrješan način rezoniranja jer bi se po istoj logici moglo reći da bit pojma „boja“ jamči postojanje boje. Ali ne može se objasniti značenje pojma „boja“ bez pokazivanja uzorka neke boje. Drugim riječima

31 Usp. *isto*, str. 32-33.

32 Usp. *isto*, str. 37.

33 Usp. *isto*, str. 38.

34 Usp. *isto*, str. 40.

Wittgenstein, slično kao i mnogi prije njega, odbacuje ontološki dokaz za Božje postojanje koji neopravdano prelazi iz područja pojmova u područje zbiljskoga postojanja.

Po njemu dokaz za Božje postojanje trebao bi biti nešto pomoću čega se može samoga sebe uvjeriti u Božju egzistenciju. Ali Wittgenstein misli kako vjernici koji nude takve dokaze žele analizirati i racionalno opravdati svoje vjerovanje iako sami nikada ne bi došli do vjere pomoću takvih dokaza. Uvjeravanje nekoga u Božje postojanje jedna je vrsta odgoja, oblikovanja nečijega života na određen način. No sam nas život odgaja da vjerujemo u Boga, i to ne po osjetnome iskustvu ili viziji nekoga bića nego po patnji koja nam ne pokazuje Boga kao iskustveni objekt nego kao nešto neizrecivo.³⁵

Ovime se Wittgenstein priključuje plejadi kritičara dokaza za Božje postojanje koji su tijekom tisuća godina nastojali u različitim inačicama iznijeti valjane logičke razloge koji bi svaki misleći um prisilili da prihvati istinu kako Bog nužno postoji. Svojim je stavom po mnogočemu vrlo sličan Karlu Jaspersu koji smatra da nas konkretne životne situacije, posebice granične situacije (patnja, smrt, bol...), dovode do spoznaje kako svijet nije završen nego je u stalnoj promjeni pa ga se stoga ne može shvatiti na temelju njega samoga. To nas dovodi pred Ništa i pred nedovršenost te nas navodi na misao da se ne možemo zadovoljiti svijetom kao jedinim bitkom.³⁶

Na kraju valja navesti nekoliko Wittgensteinovih samostalnih izjava iz ove knjige vezanih za religijsku tematiku:

Religija je kao mirno morsko dno na najvećoj dubini koje ostaje mirno koliko god su valovi na površini jaki.³⁷

Religija može jedino biti nešto kao strastveno posvećivanje sustavu koordinata. Iako je to vjerovanje, to je u biti način života ili način gledanja na život.³⁸

35 Usp. *isto*, str. 94-97.

36 Usp. IVICA MUSIĆ, *Može li transcendentni Bog biti osoba: Stjepan Zimmermann nasuprot Karlu Jaspersu*, Matica hrvatska, Široki brijeg, 2010., str. 97.

37 L. WITTGENSTEIN, *Culture and Value...*, str. 61.

38 *Isto*, str. 73.

Religiozna vjera i praznovjerje prilično su različiti. Jedno je povjerenje, dok drugo nastaje iz straha i vrsta je lažne znanosti.³⁹

Iskreni je religiozni mislitelj kao hodač po užetu. Izgleda kao da hoda po zraku. Ima najmanji mogući oslonac. A ipak je stvarno moguće hodati po njemu.⁴⁰

3. Wittgensteinova religioznost s gledišta kasnijih filozofa

Wittgenstein je bio predmet rasprava mnogih filozofa poslije njega pa su tako i njegovi stavovi o religiji zaokupljali mnoge mislitelje. Ovdje će biti govora samo o nekima koje je ova problematika posebno zanimala. Riječ je ponajprije o njegovu učeniku i prijatelju Normanu Malcolmu, zatim o američkome profesoru Duncanu Richteru, škotskome profesoru Bobu Plantu te hrvatskome filozofu i možda najboljem poznavatelju Wittgensteinove misli na ovim prostorima Ivanu Macanu.

3.1. Malcolmov osvrt na Wittgensteinovu religioznost

Malcolm na početku objašnjava poznatu Wittgensteinovu izjavu kako on sve probleme promatra iz religijske perspektive. Tu tvrdnju po Malcolmu ne treba shvatiti u strogome nego u analognome smislu. Wittgenstein je po svemu sudeći bio svjestan analogijâ koje su postojale između njegova filozofskoga i religijskoga nazora. No razlika je u tome što u vjeri prestaje svaka vrsta objašnjavanja i tumačenja pa je dovoljno reći da su neki događaji volja Božja.⁴¹

Malcolm potom navodi i Wittgensteinovu tvrdnju kako njegove riječi imaju značenje samo ako dobivaju rasvjetljenje odozgor. Malcolm je siguran kako filozof ovdje aludira na religijski kontekst. Po Wittgensteinu cilj je religijskoga života istinsko bivovanje, a to ne može osigurati nijedna doktrina, ma koliko razumna bila. Iako nije vjerovao u teološke formulacije, religijsku je simboliku držao predivnom. Uspoređivao ju je

39 *Isto*, str. 82.

40 *Isto*, str. 84.

41 Usp. NORMAN MALCOLM, *Wittgenstein: A religious point of view*, Routledge, London, 2002., str. 1-2.

s gestama koje nisu posljedica određenoga mišljenja. Kao primjer za ovu usporedbu poslužio mu je čin ukrašavanja grobova cvijećem. Cvijeće se stavlja kako bi se mrtvacu odala počast, a ne zbog mišljenja da će ga mrtvac opaziti.

Vjera se može sažeti u osjećaj potpune sigurnosti, u čovjekovu želju da postane pristojno ljudsko biće, da njegovo djelo primi osvjetljenje odozgor i da bude u skladu s Božjom voljom.⁴²

3.2. Richterovi stavovi o Wittgensteinovoj filozofiji religije

Profesor Richter smatra da izvorna Wittgensteinova filozofija religije može opstojati samo ako se primjeni na pojedinca ili na mali broj istomišljenika jer je po njegovu tumačenju Wittgensteinova filozofija ponajprije osobni proces, rad na samome sebi. Richter smatra da istinska Wittgensteinova filozofija religije općenito ne napada kreacionizam, ontološki dokaz i slične stavove, nego u središte stavlja pojedinca kojemu postavlja pitanja, raspravlja s njim, nudi mu rješenja, a sve kako bi se osvjetlilo stanje i pokazalo „muhi izlaz iz staklene muholovke“⁴³. Ali to može biti samo osobni proces te nema mjesta za uopćene hipoteze ili općenite zaključke o religiji.⁴⁴

Wittgenstein je na jednome mjestu ustvrdio da se povjerenje u Kanta ili Spinozu može kositi s našim religioznim uvjerenjima, što se ne može dogoditi ako vjerujemo njemu. Religiozno vjerovanje može biti zaraženo filozofskom zbunjenosti, ali jedino što istinska Wittgensteinova filozofija može ponuditi jesu savjeti. Ima li neka tvrdnja smisla ili ne, vidi se po tome pomaže li ona čovjeku u praktičnome životu. Ne postoji kombinacija riječi, kao primjerice „dokaz za Božju postojanje“, koja nikada ne bi mogla imati primjenu u životu pojedinca niti postoji kombinacija koja ima značenje u svakome surječju. Zato, uzevši u obzir Wittgensteinove

42 Usp. *isto*, str. 18-21.

43 Sintagma iz *Filozofskih istraživanja* za koju je Wittgenstein tvrdio da je cilj filozofije.

44 Usp. DUNCAN RICHTER, „Missing the entire point: Wittgenstein and religion“, *Religious studies*, Cambridge University press, vol. 37 (2001.), br. 2, str. 170-171.

stavove o religiji, nikako na mogu postojati wittgensteinovske doktrine o religiji.⁴⁵

3.3. Wittgenstein i Plant

Plant započinje svoj rad tvrdnjom kako nije ispravno reći da je Wittgenstein bio agnostik jer je filozof u više navrata izražavao nesigurnost i neutralnost glede pitanja vezanih za religiju, dok je agnosticizam po sebi nereligiozno orijentiran. Bilo kakvo izravno neslaganje s problematikom zahtijevalo bi njezino potpuno shvaćanje. Neki bi nevjernik mogao parafrazirati nečije vjerovanje vezano za kristologiju, ali isti taj ne bi mogao pravilno predstaviti punu egzistencijalnu težinu Kristove žrtve i važnost koju ona ima za svakodnevni život.⁴⁶

Plant smatra da je u Wittgensteinovu govoru o religiji najzanimljivija činjenica kako korijene i prirodu religije treba pripisati ljudskoj prirodi, ljudskoj prirodnoj odgovornosti za svijet. Ovo se najbolje shvaća ne kao naturalističko-antropološko-apologetski stav nego kao nešto filozofski pročišćavajuće, opis religioznoga ponašanja koje bi trebalo osloboditi od zbunjenosti zato što nekomu tko je zbunjen hipotetska objašnjenja malo pomažu. Wittgenstein se najviše usredotočuje na ona vjerovanja i običaje koji imaju očitiju etičku dimenziju jer se jedino uz pomoć takvih duboko ljudskih događaja može početi shvaćati kršćanske posebnosti. I na osnovi osjetljivosti prema ovoj korjenitoj etičnosti i važnosti religijskih obreda Wittgenstein se bez pretjerivanja može smatrati kršćaninom u određenome smislu.⁴⁷

3.4. Macan o Wittgensteinovoj religioznosti

Ivan Macan piše o Wittgensteinovoj religioznosti u povodu pedesete godišnjice njegove smrti. Na početku upozorava kako je teško Wittgensteina svrstati u bilo koju skupinu jer je riječ o osobi o kojoj je napisano toliko oprečnih stavova. Boravak na bojištu i u zarobljeništvu u Italiji u

45 Usp. *isto*, str. 173-174.

46 Usp. B. PLANT, *n. dj.*, str. 450-452.

47 Usp. *isto*, str. 466.

njemu su probudili određenu religioznost. Macan posebno naglašava njegovu duhovnu probuđenost i čežnju za duhovnim životom u vrijeme vremena provedenoga na bojišnici, što je vidljivo iz njegovih tajnih dnevnika.⁴⁸

Pozivajući se na Paraka,⁴⁹ Macan tvrdi da je Wittgenstein isključio religiozne stavove iz *Tractatusa* jer u njemu ne bi bilo smisla govoriti o onome o čemu se ne može govoriti, ali ih je zato uključio u svoje osobne dnevnike. Po Macanu Wittgensteinova je religioznost bila posebne vrste: njegov odnos prema Bogu bio je više pod utjecajem straha od Božjega suda zbog počinjenih grijeha; misao na posljednji sud uvijek ga je dirala. Na to je vjerojatno velik utjecaj imao Wittgensteinov rigorozni stav o moralnoj čistoći koji ni on sam nije mogao zadovoljiti i zbog čega je često patio.⁵⁰

Macan posebno naglašava kako Wittgensteinova vjera nije bila institucionalnoga karaktera; štoviše, on je čitava života osjećao odbojnost prema institucijama. Iako ga je obredna strana vjere vrlo zanimala, malo je vjerojatno da je prisustvovao nedjeljnim misama. Macan također sugerira kako je Wittgensteinovo teološko znanje bilo skromno iako je često čitao evanđelja i htio prodrijeti u njih. No smatrao je da se o stvarima vjere ne treba mnogo pričati te je kritizirao one koji su postupali drukčije.⁵¹

Zaključak

Teško je na kraju ne složiti se s onima koji smatraju da je L. Wittgenstein bio duboko religiozna osoba. O tome zorno govore rigorozna moralna čistoća i asketizam kojima je neprestano težio te trajni osjećaj grješnosti, čak i za neke postupke koje i većina vjernika smatra potpuno normalnima. Jedino što mu se možda može prigovoriti jest prenamaglašavanje neinstitucionizirane vjere: postoje samo čovjek i njegov Bog, za

48 Usp. I. MACAN, *n. dj.*, str. 503-505.

49 Franz Parak bio je mladi bečki učitelj s kojim se Wittgenstein u zarobljeništvu istinski prijateljio.

50 Usp. I. MACAN, *n. dj.*, str. 506-507.

51 Usp. *isto*, str. 508.

istinski odnos nije potrebno ništa drugo. Riječ je o mističnome predanju Bogu u čijim se rukama osjećamo potpuno sigurno i prepuštamo se njegovoj volji tražeći njegov blagoslov. Kako se god ovaj stav tumačio, ipak mu se ne može odreći korjenita religioznost.

Na kraju se može reći da je Wittgenstein po mnogočemu bio ekscentrična osoba. (Pitanje je bi li inače postao velik filozof!?). Unatoč tomu njegov moralni život svakomu bi mogao biti, ako ne uzorom, onda makar poticajom za razmišljanje o tome što trebamo činiti želimo li barem donekle održati status djece Božje.

Literatura

- BAUM, WILHELM, *Ludwig Wittgenstein između mistike i logike*, prev. Ksenija Premur, Naklada Lara, Zagreb, 2006.
- CRITCHLEY, SIMON, *Knjiga mrtvih filozofa*, prev. Tonči Valentić, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.
- HUDSON, WILLIAM DONALD, *Ludwig Wittgenstein, The bearing of his philosophy upon religious belief*, Lutterworth press, London, 1968.
- MACAN, IVAN, „Je li Ludwig Wittgenstein bio religiozan“, *Obnovljeni život*, Zagreb, god. LVI (2001.), br. 4, str. 503-511.
- MALCOLM, NORMAN, *Wittgenstein: A religious point of view*, Routledge, London, 2002.
- MUSIĆ, IVICA, *Može li transcendentni Bog biti osoba: Stjepan Zimmermann nasuprot Karlu Jaspersu*, Matica hrvatska, Široki brijeg, 2010.
- PLANT, BOB, „The Wretchedness of belief: Wittgenstein on Guilt, Religion and Recompense“, *The Journal of Religious ethics*, Wiley-Blackwell, vol. 32 (2004.), br. 3, str. 449-476.
- RICHTER, DUNCAN, „Missing the entire point: Wittgenstein and religion“, *Religious studies*, Cambridge University press, vol. 37 (2001.), br. 2, str. 161-175.

- VUČKOVIĆ, ANTE, *Imena i Riječ*, Svjetlo riječi, Sarajevo – Zagreb, 2009.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG, *Culture and Value: A selection from the posthumous remains*, Blackwell Publishers Ltd., Oxford, 1980.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG, *Predavanja i razgovori o estetici, psihologiji i religioznome vjerovanju*, prir. Cyril Barrett, prev. Andrej Jarnić, Clio, Beograd, 2008.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG, *Tractatus logico-philosophicus*, prev. Gajo Petrović, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1987.

IVICA MUSIĆ – MATE PENAVA

(ir)RELIGIOUS WITTGENSTEIN

Summary

This article stems from the need to shed a different light on the person and writings of Ludwig Wittgenstein, a renowned Austrian thinker, who many people see as one of the greatest contemporary philosophers. An image of Wittgenstein as the predecessor of the logical positivism and one of the founders of analytical philosophy is present in the scientific world. From this some draw an assumption that he thought of religion as senseless as many of these philosophers or refused to talk about it at all. In contrary to such a view, this article presents, with valid arguments, a view from which it is clearly visible that his whole life was driven by a religious impulse, which determined its most part and set its direction. Although he was a member of no religious confession, he looked at every problem from a religious point of view. This is presented through three thematic units of the article. The first will be dealing with the religious background of Wittgenstein's life, the second will present the attitudes to religion and the third will consider viewpoints of some known philosophers on this issue.

Key words: *philosophy, religion, Culture and Value, ethical rigorism, mystical experience, form of life, God.*